

НАРОДНА ПРОЗА ПРО ГОЛОДОМОР: ПИТАННЯ ТРАДИЦІЇ

Василь СОКІЛ

У кожного народу є періоди, пов'язані з певними потрясіннями, що стають причиною істотних змін, різкого перелому в особистому та суспільному житті. Такі зміни глибоко залягають у пам'ять і душу народу, емоційно сприймаються і передаються через різні оцінки та переживання. Українці також зберегли й ретранслювали нащадкам свої духовні неспокої, породжені непростотою історією, що поперемінно тривали впродовж століть чи десятиліть. До таких подій належать голодомори ХХ століття.

Завіса десятилітніх мовчань, жорстке табу на ті події, звичайно, не могли не позначитися на актуалізації теми голодоморів в Україні, однак вона все-таки знайшла своє місце в ланцюгу народної традиції, яку далі окреслимо в загальних рисах.

В українському лексиконі вже тривалий час укріпилося й побутує латинське слово «традиція» (*tradicio*), що означає досвід, звичаї, погляди, смаки, норми поведінки, що склалися історично й передаються з покоління в покоління. Цим поняттям користуються практично всі спеціалісти — літературознавці, лінгвісти, історики, етнографи, культурологи та ін. Ним послуговуються і фольклористи. Проте всі тлумачать цей термін по-різному [1, 30–33]. Для нас важливо з'ясувати, який смисл вкладають у поняття «традиція» фольклористи та як воно узгоджується з матеріалом, який у даному випадку досліджується.

Учені вважають, що традиція є механізм акумуляції, передачі і реалізації людського досвіду. Інакше кажучи, — це система зв'язків сучасного й минулого, за допомогою яких здійснюється нагромадження, відбір, стереотипізація знань, умінь, навичок, норм поведінки та їх передача [9, 108]. Традиція, як і культура загалом, лежить у площині колективної пам'яті, що становить комунікативний ланцюг.

«Пам'ять» вносить відтінок пасивності, а «традиція» передбачає активність, багаторазовість відтворення, вміння передати свої здобутки наступним генераціям. А це можливо за міцної народної пам'яті, яка також наскрізь традиційна.

Роль пам'яті така велика, що американський учений Поль Валльєр вважає її першою заповіддю традиції. Так, у текстах про голодомори присутні формули, які підкреслюють, що ці знання здобуті із власної пам'яті, і вони достовірні: «Я добре пам'ятаю» [7, 92], «Шоб же я не пам'ятала тридцять третього году?.. Пам'ятаю, дуже й дуже» [7, 143], «Я добре те тямлю, але ж я тямлю, як вигнали з хати, да осеню...» [7, 67], «Ніколи не забуду» [7, 98]. Народ завжди прагнув до досконалих та ефективних засобів закріплення життєвого досвіду, освоєння навколишньої дійсності. Крайні результати давало емоційно-образне мислення, без якого неможливий жоден спогад про голодомор, оскільки він пронизаний суцільними переживаннями як реципієнта, так і слухача.

Варто підкреслити, що будь-яка творчість розпочинається з простої репродукції життєвих подій, ситуацій, образів, тобто того, що було у людській пам'яті пережите, відчуте, сприйняте. Водночас при репродукуванні образи не просто адекватно відтворюються, вони зазнають також певних змін, навіть безпосередньо побаченого й пережитого. Інакше кажучи, це вже не копія, а творче переосмислення дійсності.

Психологи вважають, що репродукування є не що інше, як відтворення зорових образів, здебільшого трагічних і вражаючих. Це підтверджується досліджуванним матеріалом, коли на передній план виступають якраз зорові образи: «І зараз наче бачу Варку Харлакову. Лежала, як колода коло цього мостика, дівка, доросла дівка» [7, 167]. Або інший приклад: «Я корову пасла тоді біля кладовища, а

було привозять гарбу мертвих і ще було щось живе ворушиться. А їх перекинуть (яма вже викопана) в яму, те вгору ногами, а те руками, а те... Хто як попало. А тоді вп'ять бачу, було привозе батько або мати у свиті закутану дитину або двоє тачкою» [7, 185].

Дослідники помітили, що «репродукуються образи одиничних предметів, а не тих, що зустрічаються на кожному кроці. Та оскільки одиничне зустрічається звичайно рідко, то воно й запам'ятовується тільки у тому випадку, коли це сильнодіюче з тих чи інших причин на нашу зорову систему враження. Таким чином, найясніше і найяскравіше репродукуються образи виключних і при тому сильних вражень» [2, 380]. Саме тут починається активний творчий процес, що супроводжується переживаннями й емоціями. Події, факти, випадки, емоційно пережиті, залишають глибокий слід у пам'яті, як, скажімо, в оповідачки з Луганщини: «Ой скільки люду!.. Яке оце було... Ви збуторжили мені пам'ять. Зачну думать: отам були люди — нема, і там були люди, а нема. Вони усі пішли. Одзвонив голодомор» [7, 151]. І далі вражаюча розповідь про жахливу смерть баби Вовчихи, хлопців Бабенків, про одинадцять померлих душ з однієї сім'ї.

Такі оповідання позначені, з одного боку, послідовністю, експресивністю викладу, динамічністю, а з іншого — достовірністю побаченого. Тут підходимо до не менш важливої ознаки оповідань і переказів про голодомори — довіри до розказаного, відсутність фальші. А така довіра обов'язкова для життя традиції, адже традиція є щось перейняте від інших, бо слухач довідався про подію від очевидця — оповідача.

У науковій практиці традиції умовно поділяють на вербальні та невербальні. Вербальна традиція може бути як усною, так і писемною, хоча різниця між ними стосується не так самої суті, як засобів її передачі — усними чи писемними формами. Слід підкреслити, що усна традиція повноцінно існує тільки в процесі її функціонування, а це гарантує їй близькість до живого спілкування, народного слова.

Оповідь безпосереднього свідка подій голодоморів деталізована, значною мірою драматизована. Вона відтворює все, що він робив, що говорив, чим займалися інші учасники події. Антін Запотоцький із села Пекарі Канівського району Черкаської області так передає картину врятування хлопчика від голодної смерті: «Одна жінка несла хлопчика на кладовище живого. А коло магазину — там жила жінка і чоловік (бездітні вони були). А вона на плечах його несла. Та коли вони до неї дійшли, він ще живий, але так головку повісив за плечі і висить, а очима ще дивиться. А вона, та жінка, пита:

— Куди ви його несете?

А вона каже:

— На кладовище несем, бо вже нема далі чим спастись, і вже він до вечора не доживе.

А вона просить:

— То ви оддайте мені його.

Та жінка погодилась:

— Возьміть!

А вони як були вдвох з чоловіком, то трошки були зажиточні, то в їх було що їсти. То вона взяла того хлопчика. І вони потрошечку давали їсти, бо багато не можна було давати. Бо якби він наївсь, то помер би, а потрошечку. І вони його годували, годували, і він ожив» [7, 116–117].

Існує й інший тип оповідей про голодомори, коли переважає опис події. Таких творів у досліджуваному циклі більшість, коли деталізується ситуація, скажімо, розкуркулення селян — хто і як забирав майно, хто і що їв, рятуючись від голоду. Тут простежується тенденція до відносної стійкості розповіді, до структурної стабільності. Її можна передати загальною картиною: все забирали, («до чистенька») все, що могли, їли, аби врятуватися від голодної смерті, трупи всюди валялись чи скидали їх до ям без будь-яких християнських обрядів захоронення.

Усну традицію важко повною мірою відтворити на письмі, оскільки в ній присутні додаткові, невербальні елементи, напрацьовані тією ж традицією. Вони не існують ізольовано, поза

фольклорним текстом, а входять до нього, і потрібні для інтерпретації вербальних елементів чи доповнюють, увиразнюють цей текст. Їх майже не фіксують збирачі, звертаючи увагу головним чином на «голі» записи вербальних текстів, у яких домінує «подієве тло». Більше того, для повноцінного створення і сприйняття тексту досліджуваного масиву необхідно фіксувати міміку, жести оповідача. Сама тема «диктує» схвильованість розповіді, енергійну жестикуляцію, часте піднесення рук угору (до неба), міміку, яка відображає плач. Оповідачі, передусім жінки, справді супроводжують свої розповіді плачем, що викликаний згадками про ті страшні події. Мешканка села Товстий Ліс на Чорнобильщині не змогла втримати сліз, розповідаючи про смерть батька. Така ремарка вміщена у нашому друкованому джерелі: «Назавтра вже маті, брат і батько їє запрегли коня (був в їх конь іще), поехали шукаць. Не найшли. Поехали додому. І уна уже знов пушла із братом шукаць, уже з Серожкою своїм. Прішла — а юн лежць на стежць і так неначе й говорить. Отакіє дощї йшли, як оце зараз. Так йон уже за ноч ізмерз, окулієв і умер (плаче)» [7, 156]. Таким чином, у фольклорному тексті наявні і вербальні, і невербальні компоненти, вони побутують у ньому в єдності, складають органічний синкретичний комплекс.

Через код фольклорної пам'яті розкривається менталітет народу. Не слід забувати, що в кожного народу свій менталітет. Так, скажімо, є народи-воїни, народи-рибалки, народи-скотарі. Українці вважаються хліборобами, хоча це не означає, що між ними не було людей інших професій. Якраз із землею пов'язане світобачення українця, спосіб життя, його емоційно-образна система. Там, у джерелах людської фантазії, глибинних асоціацій, наголошує сучасна дослідниця К. Фролова, у джерелах мудрості народжується, твориться емоційно-образний каркас ментальності народу, той духовний код неповторного світосприйняття, який передається з покоління в покоління [8, 3–11]. Зв'язок українців із землею, шанобливе ставлення до неї і до всього суцього

на ній виразно постає із народних оповідань, переказів про голодомори ХХ ст. Мусимо чітко підкреслити, що тема землі, сільського буття з усіма його болями й стражданнями наскрізь традиційна і становить важливу ланку в комунікативному, інформаційному ланцюгу народу.

В основі кожної традиції лежить досвід того суспільного колективу, який володіє нею і підтримує, незалежно від того, як довго нагромаджувався. Народна пам'ять про голодомори з погляду часової дистанції здається зовсім невеликою, проте в ній зберігаються вже певні стереотипи, вироблені набагато раніше, а також породжені конкретними ситуаціями. Ці ситуації типові, оскільки вони повторюються в межах досліджуваної теми. Вже саму тему можна вважати суцільним стереотипом, моделлю її реалізації, адже вона зафіксована масовою народною творчістю. Це дозволяє нам зберегти її до традиційних, бо вона повторюється більшою чи меншою мірою в кожному конкретному випадку, незалежно від хронології подій.

Відносно невелика часова дистанція побутування народної прози про голодомори, вважають деякі дослідники, є причиною того, що окремі твори позбавлені ознак «фольклорності чи фольклоризації (?)» та досі залишаються «на рівні звичайних свідчень, спогадів, повідомлень — одноразових текстів». Тому проблематично вести мову про їх зв'язок з фольклорною традиційністю [4, 41–64]. Висловивши припущення щодо «одноразових текстів», автор не навів на його користь жодних аргументів, не підтвердив його конкретними прикладами. Власні кількарічні польові дослідження голодоморів ХХ ст. не дають підстав погодитися з цією думкою, оскільки інформатори, хоч і розповідали про конкретні випадки, все ж ці епізоди виявлялися типовими у порівнянні з іншими. І неважливо було, скажімо, хто конкретно помирав з голоду чи рятувався від нього, адже усі ці картини стереотипні, характерні для різних теренів України, охоплених голодом. Більше того, усна проза засвідчує стійкість

певних життєвих норм, пріоритетів українців, повідомляючи про конкретні факти, втілені в ту чи іншу форму. У цих текстах проявляються схожі форми життя селян у часи голодоморів, принципи їх поведінки тощо.

Інша справа, що носіями тієї інформації могли бути талановиті чи менш обдаровані оповідачі, від чого залежав поетичний рівень творів. Художня «організація» оповідання не має нічого спільного з «разовістю». У підтексті наведеного припущення про «разовість» окремих творів проглядається натяк скоріше на ознаки «індивідуальної» творчості. Очевидно, цей момент насторожує більше фольклористів, які досліджують «класичні» взірці. На наше глибоке переконання, індивідуальна творчість належить до сфери літератури, авторів-професіоналів. Творчість у фольклорі ґрунтується на спадковості, втіленій у типові поетичні форми. Кожен народний оповідач бере з традиції те, що йому найбільше імпонує, однак авторство виключається. Ціє Д. Ліхачов зауважував: «Автора у фольклорному творі немає не тільки тому, що відомості про нього, якщо він і був, втрачені, але й тому, що він випадає із самої поетики фольклору, він не потрібен з погляду структури твору. У фольклорних творах може бути виконавець, оповідач, але в ньому немає автора, творця як елемента самої художньої структури» [5, 237]. На наш погляд, помилковою є практика, коли у деяких сучасних виданнях прозових матеріалів ставлять ім'я та прізвище «автора» опублікованого тексту [6], оскільки це зайвий раз підкріплює тезу про «індивідуальну», а не народну творчість. Індивідуальність людини не простежується і в самому тексті, бо фольклор виражає інше — те, що об'єднує народ. На цій основі виникає своєрідність фольклору як мистецтва. Уподобання окремої особи виявляється не в неповторності її власного сприйняття і розуміння світу, а у відборі того, що їй найбільше імпонує. Кожен оповідач оперує «загальними місцями», певними клішованими формулами, але не виходить за межі загальноприйнятих традиційних форм творчості, які

могли скластися у той чи інший історичний період, на конкретну тему тощо.

Встановити риси фольклору можна на основі нагромадженого стійкого матеріалу. Сьогодні маємо такий фонд джерел про голодомори. Постає логічне запитання, чи є ці першоджерела фольклором. Відомо, що фольклор виникає внаслідок простої обставини — багаторазовості творчого акту його повторення. Ясна річ, що повноцінного, природного творчого процесу не відбувалося, оскільки існували заборони з боку тодішньої влади на відкрите висвітлення теми, передачі її іншим поколінням. Проте навіть у прихованій, конспіративній формі усна творчість існувала, передавалася в колі родини, близьких друзів, знайомих. Так відбувався певний відбір тем, сюжетів, окремих мотивів, які задовольняли побутові, інформативні, естетичні потреби нехай до часу обмеженої аудиторії. У зв'язку зі здобуттям Україною незалежності ці твори стали надбанням ширшої слухацької (читацької) аудиторії. Вони поступово набували стійких традиційних обрисів. Оповідна проза про голодомори стала надбанням не окремої людини (оповідача, слухача), а перетворилась на масову творчість. Такий, загалом об'єктивний характер фольклорної традиції, і в цьому полягає її відмінність від традиції літературної, авторської творчості.

Важливе місце у фольклорній традиції посідає ідейно-образний смисл, який втілюється у художніх творах, і є психологічною дією, без якої немислима творчість. Вона щось виражає і передає людям. У прозі про голодомори домінує установка на насильницьку зміну суспільно-політичних, сімейно-побутових, господарських та інших порядків. Це суперечило ментальності українського етносу, оскільки ним керували споконвічні прагнення до національної і державної незалежності. Конфлікт двох ідей — творення й руйнації, моральності й аморальності, носіями яких, відповідно, були український народ, з одного боку, а з другого — комуністсько-більшовицька система, призвів до національної катастрофи. Через різні психологічні, емоційно належні акти (переживань,

страху тощо) у творах розкривається трагічна доля українського народу.

1. Аникин В. Теория фольклора. Курс лекций. — М., 2004. — С. 30–33.
2. Блонский П. Память и мышление. — М., 1979.
3. Валльер П. Традиция // Личность и традиция: Аверенские чтения. — К., 2005. — С. 159–203.
4. Кирчів Р. Трагедія голодомору у фольклорному відображенні // Відлуння голодомору і геноциду 1932–1933: Етнокультурні наслідки голодомору в Україні. — Л., 2005. — С. 41–64.

5. Лихачев Д. Поэтика древнерусской литературы. — М., 1979. — 3-е изд.
6. Луньо Є. Яворівщина в національно-визвольній боротьбі. — Л., 2005.
7. Українці про голод 1932-1933 / Фольклорні записи Василя Сокола. — Л., 2003.
8. Фролова К. Естетичний аспект фольклорної пам'яті // Збірник наукових праць. — Дніпропетровськ, 1997. — С. 3–11.
9. Чистов К. Народные традиции и фольклор. — Ленинград, 1986.

The article brings exposure of verbal and non-verbal traditions as well as mentality being the code of folklore memory with stereotypes of situations represented in works about famine.

ТРАГІЧНІ РОКОВИНИ

Наталія СУХОДОЛЬСЬКА

Сумні, трагічні 75-і роковини голоду-геноциду української нації. Майже 55 років у СРСР ці події замовчувалися під страхом заслання, а то й розстрілу. Пошепки страшна правда передавалась дітям від батьків і дідів. Та 20 років потому крига скресла. Спершу тихо, а згодом все голосніше почали говорити в Україні про голодомор. Вперше офіційно про голод 1932–1933 рр. в Україні було сказано наприкінці 1987 р. Тоді, як на заході проблему голодомору почали досліджувати з 30-х років, практично, з часу виникнення цієї трагедії.

До 55-х роковин голоду у Вашингтоні було надруковано матеріали Комісії США, підготовлені під керівництвом доктора історії Джеймса Мейса, котрого вдячна Україна ніколи не забуде. Комісія дійшла висновку, що голодомор 30-х років був наслідком жорсткого й навмисного намагання зламати дух і волю українського народу.

Згідно з відкритими архівними документами, 2 грудня 1927 року на XV з'їзді ВКП(б) було визначено програму голодомору 1932–1933 рр. (започатковану Леніним у 1921 р.) та окреслено її завдання, що мало привести до поступового знищення українського селянства, яке чинило опір окупаційній владі. Завдання

були такі: перестріляти або заслати до концтаборів усе українське національне духовенство (виконано у 1927–1931 рр.), знищити українську еліту (виконано в 1929–1930 рр. — процес СВУ: 120 тис. знищено, а решту примусили замовкнути під страхом репресій), розорити, перестріляти, вислати найкращих хліборобів (розкуркулення та депортації виконано 1929–1931 рр.), позбавити селян засобів до існування (загнали до колгоспів 1929–1931 рр.).

Безпосередніми організаторами голодомору дослідники називають надзвичайні хлібозаготівельні комісії, створені протокольним рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 22 жовтня 1932 року, які почали діяти в головних хліборобних районах, що переважно населяли українці: в Україні під керівництвом голови Раднаркому В. Молотова, на Північному Кавказі (Кубань) — секретаря ЦК ВКП(б) Л. Кагановича, у Поволжі — секретаря ЦК ВКП(б) — П. Постишева. Результатом діяльності цих «вождів» став голод у всіх перелічених районах.

18 листопада 1932 була видана постанова ЦК КП(б) щодо посилення хлібозаготівель. У кого не було зерна, у вигляді штрафу за борг забирали інші продукти (навіть печений хліб).